

ДО ПРОБЛЕМИ КОДИФІКАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА (КОРОТКИЙ АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ)

У статті досліджено головні етапи розвитку українського національного права та його кодифікацію починаючи з часів Київської Русі і до сьогодні. Вказано на важливість успадкування принципів економічної та політичної обумовленості, поступовості й послідовного гуманізму, узгодженості дій та інтеграції, почуття відповідальності.

Традиційно питання систематизації чинного законодавства (змістової їх переробки з удосконаленням і відповідним упорядкуванням як самих норм права, так і форми нормативно-правових актів) вирішувалися в українському національному праві з необхідною ефективністю і періодичністю. Зумовлена розвитком суспільних відносин, якісними змінами, передусім економіко-правових відносин власності та політичних розкладів владного порядку, зокрема вертикалі управління, кожна зі спроб кодифікацій, проведених в Україні, ставала повсякчасним справжньому самостійною переробкою.

Саме такою постає перед нами перша кодифікована збірка права Київської Русі — «Руська правда». За висловом Федора Китченка, відомого дослідника історії права середини ХІХ ст., «Руська правда» стала «результатом національного духу і громадського життя народу, пам'яткою правознавства Південної Русі, що створена кількома поколіннями» [1, 6]. Сучасний рівень вивчення текстів усіх трьох редакцій «Руської правди» дає змогу стверджувати, що вони стали результатом першої після тривалого розвитку первісності кодифікаційної роботи з об'єднання різноманітних за своїм характером законів і правил життя: загальних (таких, що

у різні віки належать усім цивілізованим народам), самостійно-народних («витворів духу і генія народу», що реалізовані в українському звичаєвому праві), і умовно-відносних (національних законів, що змінюються відповідно до часу й обставин без узгодження із сусідніми державами).

Крім того, прямим наслідком такої кодифікації, однієї з найбільш динамічних і досконалих у середньовічній Європі, було не тільки об'єднання і переробка правових джерел як таких, а й тривалий вплив «Руської правди» на весь подальший правотворчий процес. Яскравим підтвердженням цього є функціонування «Руської правди» в литовсько-польську добу, її вплив на формування Литовського Статуту в трьох редакціях і процеси адаптації права протягом швидкої нобілітації старшинсько-шляхетських мас України із формуванням системи феодальних імунітетів у часи державотворення козацької доби.

Численні кодифікації права ХVІІІ — поч. ХІХ ст. як нагальна суспільна потреба і реакція малоросійства на наступ російських імперських сил стали наслідком не лише остаточної феодалізації виробничих відносин і відповідної соціальної трансформації української старши-

ни, а й значної політизації панівного класу і його зацікавленості в розширенні й удосконаленні системи правозахисту. Водночас при проведенні кодифікацій спостерігається дія принципів послідовності й спадковості. Проекти кодифікацій свідчать не лише про високий творчий потенціал українських правотворців, а й про збереження традиції гуманізму і високого рівня відповідальності творця закону, утвердження виховної функції права, що йде від часів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Наприклад, у першому правотворчому проекті означеного періоду, кодифікованій збірці 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», у спеціальній главі щодо посягань на честь і гідність (гл. 25) вже в першому артикулі прописується обов'язок суддів, яким, безумовно, керувалися і самі кодифікатори при складанні проекту: «відати, який тяжкий гріх під виглядом права людину несправедно загубити, чи здоров'я понівечити, чи честі й гідності полишити» [2, 729]. А Ф. Китченко у своєму дослідженні участі українства в громадському житті Росії говорить про послідовну дію «вічного силогізму народного генію, що прагне захистити і посилити своє благо за Божеським законом і законами людськими» [1, 14].

Проведенню кодифікацій права завжди передувало інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин, що сприяє проголошенню і почасти навіть оформленню привілеїв певного стану, який прагне стати чи фактично вже став домінуючою силою суспільства. Отже, саме через кодифікацію можна створити необхідні умови для забезпечення правом, підготовки знарядь подальшого збереження влади цій силі, яка де-факто свої основні права — привілеї — вже має. Їй необхідно юридично затвердити основи свого панування, узгодивши стосунки центральної влади і провінцій, посилюючи місцевий адміністративно-політичний апарат і самоврядні управлінські структури, забезпечуючи свій вплив і відповідну підтримку з боку військових і напіввійськових формувань на випадок захисту своїх інтересів від опозиції, бунтівного народу, підкоряючи судові установи і процес судочинства своїм ідеологічним установкам володарювання. Таким чином, ці об'єктивні причини є сутнісними, первинними в проведенні кодифікаційного процесу.

Саме прагнення забезпечити владу і захист правом викликає увагу до процесів правотворення і правозастосування. Тому необхідність чіткого впорядкування судочинства через подолання суперечливості нормативно-правових

актів різного походження і спрямування, проведення аналізу судової практики з виявленням недоліків об'єктивного і суб'єктивного порядку, скорочення, узгодження, переробку правових джерел доцільно визнати похідними. Лише з таким застереженням можна прийняти традиційний умовний поділ основних чинників кодифікацій права України на об'єктивні й суб'єктивні. В переліку суб'єктивних причин, що надається в дослідженні І. Бойка щодо проблем розвитку права часів Гетьманщини, поряд із суперечливістю діючих правових норм називається політика царату, що була спрямована на ліквідацію автономності українських земель, заміну українського права, однієї з основних засад державності Гетьманщини, уніфікованим правом імперської Росії [3].

Нагадаємо, що царат поступово вводив в Україну-Малоросію російське право. Підтверджуючи давні права українства, він почав дуже обережно запроваджувати свою правову регламентацію. Наприклад, на запити гетьманів і козацької старшини з'являлися ті укази і грамоти, що періодично приймалися московськими царями виключно для України. При цьому наголошувалось на важливості принципу верховенства цих джерел права. У кодифікації малоросійських прав зразка 1743 р. у главі 4, яка регламентувала вольності й свободи малоросіян, зазначається в артикулі 3 «О важности высокомонарших жалованых грамот и о свободе имений, недвижимых владений» (п. 1): «Грамоты на чины и звания людям малороссийским, на достоинства, имения недвижимые... имеют быть сохраняемы свято и ненарушимо на вечные времена по своей силе». А в п. 2 право власності на землю закріплюється і за тими, в кого є гетьманські універсали чи інші акти і навіть без них у разі купівлі, спадкування, дарування, оформлення іншої «правильної угоди». «Землею, приобретенною издревле за самодержавных всероссийских государей, бесспорно владеть. Тот и наследники его таковыми имения-ми вечно и свободно владеть имеют» [2, 48].

Тільки з початку XVIII ст. поступово входили в судову практику витяги з Соборного Уложення, Митного і Торгівельного статутів Російської держави тощо. Вони використовувалися для захисту основ феодального ладу, розширення і закріплення суб'єктивного права власності українських шляхтичів, старшини на землю, закабалення селянських мас, придушення повсталого народу. Слід зауважити, що в Додатку першому, що наводять автори «Права, за яким судиться малоросійський на-

род», подано перелік ситуацій, яким «необхідно дати силу» для розширення права феодальної власності, і кінцевий висновок українських кодифікаторів: «Силе крепостей и владений против других датъ преимущество. Это дополнение прав малороссийских зело потребно есть» [2, 831]. Отже, регулювання земельних відносин як основи тогочасного суспільства і феодальної державності є первинним фактором, основним чинником кодифікацій. А самі кодифікаційні проекти яскраво відбивають рівень соціально-економічного розвитку і суспільно-політичної організації перш за все домінуючого стану, його зв'язків з іншими суб'єктами права. Тому абсолютно правомірною можна визнати оцінку І. Бойком кодифікованої збірки «Права, за яким судиться малоросійський народ» як рубіжної. На нашу думку, вона стала не тільки першою спробою законодавчо урівняти в правах військового звання людей (українську козацьку старшину), малоросійську шляхту, православне духовництво, а й показником достатньо швидкої (для багатонаціональної імперії) інтернаціоналізації на православній основі панівної верстви. Саме за допомогою проведеної кодифікації завершувалося юридичне оформлення її прав — привілеїв на Україні, закріплювався статус феодально залежного селянства [3, 47].

Від сутнісної сторони кодифікаційного процесу перейдемо до сторони формальної. У ході офіційних і неофіційних кодифікацій можна простежити формування галузей права з відповідним галузевим поділом всього масиву юридичного матеріалу, появу нових способів рубрикації з тенденцією спочатку до збільшення, а з часом до зменшення їх кількості (від поділу на статті в «Руській правді» до появи розділів, статей в Першому Литовському Статуті, розділів, артикулів, параграфів у Третньому Литовському Статуті, глав, артикулів, пунктів у «Правах» 1743 р., глав і параграфів у кодифікованій збірці малоросійських прав 1807 р.). Тривалий розвиток кодифікаційного процесу свідчить про появу нових способів вираження правової норми, зокрема через формування певного юридичного зв'язку в рубриках, складання прямої залежності між сутністю норми, її внутрішньою ознакою і її формальним (зовнішнім) вираженням. З появою нових варіантів класифікації оброблюваного юридично-правового матеріалу тісно пов'язане й удосконалення спеціальної термінології, і ускладнення юридичної техніки, в основі якої ґрунтівне систематизування в переліку правових норм.

Як відомо, з послідовним введенням в Українську уніфікованого Зведення законів Російської імперії (з 40-х років XIX ст.) функціонування і розробка кодифікаційного порядку в національному праві припиняються. Деяке поживлення в цьому напрямі можна спостерігати після тривалої перерви під час дії національних урядів протягом українських визвольних змагань початку XX ст., але через відсутність необхідної для дослідження нормативної бази як матеріального юридичного підґрунтя для проведення кодифікацій та короткотривалість дії цих урядів ця робота не стала об'єктом розгляду. Водночас дія більшовицьких творців революційної і постреволюційної законності, кодифікаторів початкової радянської доби, позначена архіактивністю й високою результативністю.

Достатньо переконливою є теза про те, що за часи існування СРСР українське національне право як таке було замінене єдиним зразком права загальносоюзного гатунку. Мотивуючи це нестачею підготовлених юридичних кадрів, роботу законодавців і правознавців усіх радянських держав у 1920—1921 рр. очолював Голова Раднаркому Російської Федерації. Проте саме через участь у цій роботі українських політиків та юристів і значний практичний розголос в Україні ходу і результатів усієї кодифікаційної роботи слід максимально уважно і критично вивчити цей досвід.

Перша радянська кодифікація відбувалася за добу рубіжного переходу від революціонізму початкового періоду до реформування, «від прямої атаки на капітал» до ринку, від всеохоплюючої за характером і штурмової за методами проведення націоналізації до часткової денационалізації. Саме за допомогою кодифікації спробували створити надійні основи для закріплення нових форм суспільних відносин. Першу радянську кодифікацію проводили на основі суто соціалістичної системи права, відкидаючи по-ленінськи поділ права на приватне і публічне. Шляхи проведення кодифікації визначалися на IX, X партійних з'їздах, на з'їздах рад в республіках із залученням до її проведення усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а не лише усіх республіканських Нарком'юстів (НКЮ) з їх спецвідділами кодифікації, як це первісно планувалося. В Україні за дорученням ВЦВК Нарком'юст розпочав активний процес приведення у відповідність з основами непу всього чинного законодавства. Йшлося про «термінову розробку питань цивільного, матеріального і процесуального права,

про розширення кола проблем, що потребували законодавчого регулювання» [4, 528]. Паралельно враховувалися й інші чинники, які вимагали правового оформлення і тому впливали на темпи, ступінь напруження, якість процесу, сприяючи інтенсифікації всієї кодифікаційної роботи. Йшлося про посилення державного апарату, необхідність ідеологічних обґрунтувань кожної нової партійно-політичної кампанії та її гасел для широкого впровадження, створення хоча б мінімального правового поля нового державного утворення (СРСР), пошквалена діяльності органів місцевого самоврядування, проведення адміністративно-територіальної реформи й посилення дії соціалістичного законодавства тощо.

Важливість кожного з цих питань посилювала тягар відповідальності, покладений на кодифікаторів. Тому для вирішення проблем поточного правозабезпечення готувалося до видання Систематичне зібрання діючих законів, яке фактично вийшло за межі простої інкорпорації. А для швидкої й ефективної підготовки кодифікаційних проектів було організовано спільну роботу управлінців з науковцями і практичними юристами. Показово, що у відділі кодифікації українського НКЮ введено посади наукових радників (консультантами працювали М. Максимейко, В. Корецький, В. Сливичський) [5, 31]. Спроби такого синтезу перебували під партійно-політичним і відомчим контролем, а з 1929 р. усі кодифікаційні проекти направлялися на попередню оцінку вчених ВУАН [6, 17]. Для узгодження проектів кодексів до роботи на спеціально створених міжвідомчих нарадах залучалися представники різних наркоматів. Широко використовуючи революційну фразу, засоби масової пропаганди й агітації, до участі в творенні «нового права» стали залучати не лише за фаховою ознакою. У відкритому обговоренні окремих правових норм, проектів законів брали участь представники як місцевих (по регіонах), так і галузевих профспілок, актив комсомолу, широкі кола громадськості. Про високу напруженість та ефективність такої співпраці говорив, зокрема, М. Скрипник [7].

Для прискорення роботи застосовувався фактор планомірності. Питання проведення кодифікації включалися до кварталних планів — мінімумів наркоматів, до щорічних планів і звітів усіх центральних установ. Російський нарком юстиції М. Криленко назвав радянську правотворчість такою, що «поступово переходить до стану усталеного планового законодавства» [8, 257]. Координацію всієї заплано-

ваної роботи проводили РНК і Укрдержплан під пильним партійним оком з постійним нагадуванням, що кодифікація є засобом посилення революційної законності. Політичні й ідеологічні результати такої роботи широко відомі українському загалу, але проведення самого процесу кодифікації було надійно забезпечено, і сподівання більшовиків на найбільший її ефект виправдалося. Кодифікація радянського гатунку являла собою небачені досі тип і способи правотворення.

Увага до проблем кодифікації сьогодні зумовлена, з одного боку, об'єктивно сформованими процесами суспільного розвитку, активізацією законотворчого процесу, спробами інтеграції та узгодження законодавчого масиву, усунення суперечностей, колізійних норм у праві. Це стало особливо відчутним у зв'язку з прийняттям Цивільного, Сімейного, Господарського кодексів, спробами вдосконалення відповідних процесуальних кодексів, коли стало абсолютно зрозуміло, що проведена кодифікація призвела не тільки до появи нових правових колізій, що не сприяє вирішенню нагальних проблем суспільного розвитку, а й додала безліч мовних недоречностей, стилістичних неточностей, неоднозначностей у термінологічному розумінні дефініцій. Проблема кодифікації загострювалася ще й тим, що разом з офіційним проголошенням цілої низки реформ (конституційної, політичної, адміністративної, судово-правової, пенсійної, податкової, житлово-комунальної тощо) в Україні розпочався процес їх практичного гальмування через певну невизначеність правового порядку і накопичення проблем послідовного і системного правозастосування в кожній із цих сфер суспільного життя, недостатню увагу до питання відповідальності суб'єктів права — безумовної і чіткої означеної за кожне правопорушення.

З іншого боку, кодифікація обумовлена вимогами зовнішньополітичного порядку, пов'язаними з актуалізацією для України проблем європейського співробітництва і вступу до ЄС, забезпеченням відповідності українського законодавства як міжнародним стандартам, так і потребам національно-державної самоідентифікації. Бачення сутності процесу кодифікації сучасними правниками і лінгвістами підкреслюють важливі її риси. Правники цей процес розглядають як «спосіб упорядкування законодавства, *забезпечення системності та узгодженості*», як такої «форми систематизації законодавства, в процесі якої до проекту створюваного акта включаються чинні і нові норми, які

вносять зміни врегулювання певної сфери сучасних суспільних відносин» (Курсив мій. — Г.Ж.) [9, 139].

Фахівці в галузі правничої лінгвістики кодифікацію визначають як «зведення в єдине ціле законів, постанов тощо» [10, 438] або як підготовку «усвідомлених і прийнятих в конкретний період усім мовним колективом обов'язкових правил вживання літературної мови» з конкретним виділенням таких ознак кодифікації, як *перспективність* і *ретроспективність* (Курсив мій. — Г.Ж.) [11, 7].

Але в своїй сукупності такі тлумачення конкретно визначають не тільки мету та завдання сучасної кодифікаційної роботи на національній ниві, а й очікування результатів. А 10-літній період існування в Україні Інституту законодавства ВРУ (виступає координатором досліджень у законотворчій галузі), Комітету ВРУ з питань правової політики (розробляє самостійно або доопрацьовує законопроекти після розгляду їх в першому і подальших парламентських читаннях, готує висновки, пропозиції по всіх законопроектах, підготовлених іншими суб'єктами законодавчих ініціатив), а також Комітету законодавчих ініціатив при Президенті України (у 1995—2000 рр. визначав і науково обґрунтовував пріоритетні напрями розвитку законодавства, організовуючи підготовку проектів президентських указів, забезпечуючи попередньо визначені напрями співпраці голів ВСУ, ВАСУ, Генпрокурора, керівників центральних органів державної влади) наводить не тільки чимало позитивних прикладів реалізації конкретних завдань у сфері кодифікації, а й породжує величезний масив суперечностей в нормах матеріального і процесуального права.

Цілком логічно виникає низка запитань.

1. Чому за часів сучасного демократичного поступу України при таких достатньо потужних можливостях організації кодифікаційного процесу (і кадрових — коли до розробок законопроектів можуть залучатися широкі науково-професійні кола, громадськість, і технічних — із залученням найновіших комп'ютерних технологій і техніки) законотворчий процес все більше набуває ознак корпоративності? Донедавна запрошені до участі в обговоренні проекту відповідним Комітетом ВРУ представники Кабміну України тихо ігнорували процес нормотворення, а висновки Головного науково-експертного управління ВРУ (часто з негативними оцінками проектів нормативних актів) не бралися до уваги самими народними депутатами, і законопроект без доопрацювання «оперативно» приймався.

Міністерство внутрішніх справ України (у 2003 р. Міністерство супроводжував кожний сьомий проект у ВРУ, розробив — 21, а у 2004 р. — у 2,5 раза більше), при пошквалі роботи громадських організацій, фондаций сприяння до участі в законотворчій діяльності уникнути суперечливості в підходах і колізійності в нормах права, подолати труднощі в процесі застосування таких норм при здійсненні правосуддя не є можливим?

3. Чи стали труднощі кодифікаційної роботи віддзеркаленням процесу зміцнення не всього демократичного загалу, а певних владних структур і пов'язаних з ними кланових і корпоративних інтересів, що регулювалися і захищалися державою? Переконливими показниками корпоративізму в Україні стало підкорення суду і процесу своїм інтересам, забезпечення впливу в усіх гілках влади, формування імунітету, захисту від опозиції при фактичній реалізації формули: «успіх — в забезпеченні владою і захисті правом». Подібні процеси вже мали місце в історії розвитку українського права.

Очевидно, наявні наслідки дії прийнятих останнім часом кодифікаційних проектів не відповідають очікуванням політико-правового загалу, пересічних громадян. Процеси приватизації значно посилили ієрархізацію суспільства, політизацію верхівки, зацікавленість її у використанні права на свою користь. У таких умовах наявність правових колізій «не заважає їй жити». Вони стають можливим і зручним засобом використання права на свою користь. У ході подальшого розвитку права постає цілий ряд проблем, серед яких необхідно виділити найважливіші:

- проблема розвитку стратегічних, системних підходів до визначення основних напрямів і сутності кодифікаційної роботи, її ідеологічних і методологічних засад; забезпечення правом ринкових умов розвитку суспільства й особи в системі державних і суспільних зв'язків, що має стати єдиним критерієм виміру значущості кодифікаційних доробок;
- проблема формування державно-правового погляду на весь подальший розвиток законодавства, необтяженого сучасними проявами правового нігілізму, подолання факторів корпоративності, лобіювання і корупції (відсутніх у кодифікаційній роботі попередніх часів);
- наближення до проблем ефективності законодавства, узгодженості діючих норм права;

врахування власного історичного досвіду розвитку права і його кодифікацій протягом попередніх 9 сторіч, відновлення традицій гуманізму і високої виховної функції права; підвищення рівня відповідальності законотворючів-кодифікаторів: чим вищий рівень відповідальності правотворця, тим реальніший безпосередній вплив права на су-

спільство, якісніший результат правозастосування і гарантія реалізації права особи на захист.

Отже, подальша кодифікація права України — крок необхідний і дуже відповідальний, від якого залежить удосконалення правової системи держави і врешті-решт результативність нашого розвитку.

1. *Китченко Ф.* Участие Южной России в общественной жизни России (по законодательству).— Чернигов, 1850.
2. Права, по которым судится малороссийский народ / Ред. А. Ф. Кистяковского.— Б. м.
3. *Бойко І. Й.* Держава і право Гетьманщини.— Л., 2000.
4. Собрание узаконений правительства УССР— К., 1921.— № 17.— С. 528.
5. *Бабий Б. М.* Очерк развития правовых исследований в УССР. 1919-1984 гг.- К., 1984.
6. Вісті Всеукраїнської Академії Наук.— 1929.— № 5—6.
7. ВУЦВК. Друга сесія ІХ скликання. 16-23 жовтня 1925 р. Стенограф, звіт.- Харків, 1926.- С. 314-319.
8. *Крыленко Н. В.* Ленин о суде и уголовной политике.— М., 1934.
9. *Онищенко Н. М.* Кодифікація // Юридична енциклопедія: У 6 т. / За ред. Ю. Шемшученка.- Т. 3.- К., 2001.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови.- Ірпінь, 2001.
11. *Токарська А. С.* Ділове мовлення юристів у схемах та текстах- К., 2005.

G. Zhurbelyuk

IN ORDER TO SOLVE THE PROBLEM OF UKRAINIAN LAW CODIFICATION (BRIEF ANALYTICAL HISTORICAL RESEARCH)

The main stages of Ukrainian national law evolvement, its codification starting from Kievskia Rus till nowadays are examined in the article. The importance of inheritance the principles of economical and political conditionality, humanism, succession and conformity to plan, integration, responsibility has been disclosed.